

KİTAP İNCELEMESİ*

Zafer TOPRAK (2003), **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918)** (İstanbul, Homer Kitabevi, 502+XVIII s.).

Cumhuriyet Türkiyesinin devraldığı iktisadi mirası layıkıyla değerlendirebilmek için Birinci Dünya Savaşı’nın ve Millî Mücadele döneminin uzun süren yıpratıcı koşullarının ekonomi üzerindeki etkilerinin özellikle dikkate alınması gerekmektedir. Ancak ülkemizdeki iktisadi tarih çalışmalarında anılan dönem üzerinde yeterli araştırma yapılmış olduğunu söylemek güçtür. Araştırma “kıtlığı” gözlemlenen bir başka konu 1908-1918 arasında İttihad ve Terakki iktidarının öncelikle bir Müslüman-Türk burjuvazi yaratma hedefiyle başlattığı, daha sonra bu hedefini Birinci Dünya Savaşı koşullarının zorunlu kıldığı ekonomik tedbirlerle birleştirerek ekonomiye önemli müdahalelerde bulunduğu ve Türkiye’de ekonomik alanda ilk “devletçi” tedbirlerin görüldüğü “Millî İktisat” döneminin iktisadi tarihidir. Zafer Toprak’ın kitabı, her ne kadar 1914-1918 dönemini esas almaktaysa da, esasen her iki konudaki araştırma eksikliğini gidermeye yönelik önemli bir katkı ve yeni araştırmalar için yol gösterici niteliktedir.

Kitabın, yazarın daha önce aynı döneme ilişkin olarak kaleme almış olduğu iki eserinden¹ temel farkı, bu kez Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı hükümetinin ekonomiye müdahalelerinin ve müdahale amacıyla kurulmuş kurumların işleyişinin daha ayrıntılı olarak ele alınmasıdır. Kitabın sonunda yararlanılan döneme ilişkin arşiv belgelerinden örnekler Latin harflerine transkripsiyonu ile birlikte verilmiştir. Bu husus hem araştırmacıları konuya ilişkin belgeler-kaynaklardan haberdar etmek hem de yeni araştırmalar konusunda yol gösterici olmak bakımından yararlıdır. Anlatım ayrıca tablolar ve grafiklerle desteklenmiştir.

* AÜSBF Dergisi’nin 58(3) sayısında incelenen kitabın yanlış dizilen künyesi şöyle olacaktır: Ayhan YALÇINKAYA (2003), **Küf: Dede Korkut, Said Nursî ve Hz. Ali Üzerine Bir Yorumlama** (İstanbul, Alan Yayınları, 197 s.).

¹ *Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982 ve *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Zafer Toprak'ın *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi* kitabı dokuz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, savaş koşulları karşısında İttihad ve Terakki hükümetinin düşüncede ve uygulamada yaptıklarını genel hatlarıyla betimlemektedir. Savaş sırasında hem Türkiye'de hem de dünyada (daha sonraki dönemleri de etkileyecek şekilde) güçlenen "otarşi" fikri, İttihad ve Terakki iktidarının iktisat politikalarını belirleyen temel faktör olarak göze çarpmaktadır. Dünya ekonomisine o ana kadar bir çevre ülkesi olarak eklenilen ve en temel tüketim ihtiyaçlarını bile ithalat ile karşılayan Osmanlı, savaş koşullarının getirdiği abluka ortamında bu türden bir eklemleşmenin etkilerini daha derinden hissetmiş ve kendi kendine yeterli olma politikasını benimsemiştir. Bu politika hem Anadolu'nun iktisadi önemini artırmış ve iktisadi uyanışına katkıda bulunmuş hem de daha sonra cumhuriyet döneminin "ihtiyatlı" olarak nitelendirilebilecek iktisat politikalarına öncülük etmiştir.

Savaş dönemindeki para politikası uygulamaları ikinci bölümün konusunu oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda bir türlü istikrara kavuşturamadığı para sisteminde, savaş arefesinde ve sırasında, çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Savaş öncesinde kurulan Islah-ı Meskûkât Komisyonu ile Osmanlı para sistemi için gerekli görülen tevhid (unification), sadeleştirme, tahkîm (stabilisation) ve paranın her yerde yeterli oranda bulunması gibi ilkeler kabul edilmiş, 1916'da Tevhîd-i Meskûkât Kanun-ı Muvakkatı çıkarılarak Osmanlı ülkesindeki karmaşık para sistemi basitleştirilmeye çalışılmıştır. Savaş sırasındaki bir diğer düzenleme döviz işlemlerinin denetimini sağlamak ve Osmanlı lirasının dış değerini korumak amacıyla Kambiyo Muamelâtı Merkez Komisyonu'nun kuruluşu olmuştur. Bu düzenlemeler zihinlerde devletin parasal işlerinin tek bir merkezden yönetilmesi fikrinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Üçüncü bölüm savaş döneminde sayıları giderek artan "millî" kredi kurumlarını ele almaktadır. İttihad ve Terakki, "millî" bankalar kurarak ulusal servetin değerlendirilebileceği kanaatini, iktidarının başından beri savunmaktaydı. Bu fikir Osmanlı Bankası'nın genel olarak yetersizliği ve savaş koşulları nedeniyle güvenilirliği olguları ile birleşince, arzulanan "millî" bir banka fikri 1917'de kurulan Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası ile hayata geçti. Yeni banka, imtiyaz süresi 1925'te dolacak olan Osmanlı Bankası'nın devlet için gerçekleştirdiği malî hizmetleri üstlenecekti; devletin kasası olacak, emisyonu sağlayacak, borçlanmalara aracılık edecek ve olağan diğer bankacılık işlemlerini yürütecekti. Bir kez oluşan, devletin malî hizmetini de görecek yerli bir banka fikri, daha sonra cumhuriyet döneminde merkez bankası şeklinde hayata geçirilecekti.

Dördüncü Bölüm, savaş sırasında devletin tarım kesimine yönelik politikalarını betimlemektedir. Savaş sırasında ülkenin iâşesini sağlayabilmek için alınan tedbirlerden biri, her köyde askerlik yaşı dışında kalanlara tarımsal mükellefiyet getirilişi olmuştu. Savaşın uzaması nedeniyle bu tedbir daha sonra 1916'da Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu ile daha da pekiştirildi. Kanunun yanısıra savaş sırasında tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi, Anadolu'da tarımsal üretimin artmasında etkili oldu: "savaş ekonomisi Anadolu'yu kent pazarlarına açtı...o güne kadar dış ülkelerden getirilen bir çok mal Anadolu'dan sağlandı." (s.177). "Bir çok geçimlik yöre pazara açıldı", ki bu gelişme savaş döneminin millî kredi kurumları ve üreticilerin kooperatifler aracılığıyla örgütlenme çabaları ile de ilişkiliydi. Piyasada tarımsal ürünler için yüksek fiyatların oluşmasında hükümetin fiyat politikası da etkili oldu. Böylece pazar için üretim yapan kesimler arasında hükümetin bilinçli tercihleri ile bir sermaye birikimi sağlanmaya çalışıldı. Savaş döneminde Anadolu'da üretimin artması Müslüman-Türk kesimin "millî" şirketler ve kredi kurumları kurarak iktisadi hayata atılmalarında da yansımaları buldu.

Savaşın finansmanı meselesini ya da Osmanlı Devleti'nin savaş dönemindeki dış borç politikasını beşinci bölüm ele almaktadır. Savaş giderleri devlet gelirleriyle karşılanamadığından ya dış kaynak bulmak ya da emisyon mekanizmasını kullanmak gerekiyordu. Babiâli bu aşamada ordu giderlerini karşılamak için en kolay yolu yani enflasyonist bir emisyon politikasını tercih etti. Emisyon yaratabilmek için Almanya ve Avusturya'dan borç alındı ve toplam yedi tertip kağıt para tedavüle sürüldü. Savaşın sonlarına doğru ise Osmanlı hükümeti halkın vatanseverlik duygularına seslenerek "millî" bir borçlanmaya girişti; halka borç tahvili satıldı. Osmanlı Devleti'nin bu ilk iç borçlanma deneyimi başarılı idi. Ancak genel olarak bakıldığında savaşın finansmanı, enflasyona yol açtığından, halkın sırtına yüklenmiş oldu. Savaş kazançları vergilendirilmedi ve enflasyonla birlikte gelir dağılımını çarpıklaştırdı. Böylece savaşın finansmanı cephe gerisinde Osmanlı geleneksel toplum yapısını çözücü bir etkiye yol açtı.

Altıncı ve sekizinci bölümler savaş sırasında iâşe meselesine devletin nasıl yaklaştığını ve bu konudaki politika örneklerini incelemektedir. Fetihten beri zaten önemli bir mesele olan İstanbul'un iâşesi, savaş koşullarıyla birlikte çok daha önemli hale geldi. Un ve dolayısıyla en temel tüketim malı olan ekmekte kıtlık başgöstermesi üzerine devlet iâşe meselesini bizzat üstlendi. Önce bir "Havâyic-i Zaruriyye (Zorunlu İhtiyaçlar) Komisyonu" kuruldu: Komisyon halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlamak ve fiyatların aşırı yükselmesini önlemekle görevliydi. Ancak başarılı olamayınca, un ihtiyacının karşılanması başta olmak üzere İstanbul'un iâşesi meselesi için bu kez "Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye" kuruldu. Un dışında şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi

temel tüketim maddeleri de piyasada yeterince bulundurulmaya çalışıldı. Ayrıca arpa, zeytinyağı, sabun, fasulye, pirinç, mercimek gibi ürünlerin ticaretine girildi. İaşe meselesi için daha sonra merkez ve taşrada iaşe heyetleri oluşturuldu; bir bölgeden diğerine yiyecek maddesi gönderilmesi yasaklandı. Bu olgu, ironik olarak, Osmanlı ekonomisinin görece liberalleşmiş olduğu bir dönemde bir zamanların (klasik dönem) ihracat yasaklarını hatırlatan bir uygulama niteliğindedir. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye esasen, Cihan Harbi nedeniyle savaşan ülkelerde devlet tarafından oluşturulan iaşe örgütleri temel alınarak kurulmuştu. Böylece İttihad ve Terakki Cemiyeti esnaf ile olan yakın ilişkisi sayesinde ekonomiyi yönlendirdi. İaşe meselesi de Anadolu'nun iktisadi öneminin artmasına katkıda bulundu. Nisan 1917'de belediyelere başlıca besin ve tüketim maddelerine azamî fiyat koyabilme yetkisi de tanındı. 1917 yılı başında bir "İktisadiyyat Meclisi" kuruldu. Meclis, yazarın ifadesiyle, belki de Türkiye'de ilk "planlama" girişimiydi (s.180). Ticaret ve Ziraat Nâzırı başkanlığındaki meclisin en önemli görevi, ülkenin iktisadi gelişimi için gerekli yasa taslakları hazırlamaktı. 1918 yazında yine iaşe meselesinin çözümü için kurulan İaşe Nezareti ise Türkiye'nin ilk iktisat vekaleti niteliğindedir. İstanbul'un ve büyük kentlerin iaşesi meselesi bütün çabalara rağmen savaş süresince tam olarak çözülemedi. Bu meselenin zihinlerde bıraktığı iz ise, cumhuriyet kadrolarını kendi kendine yeterli olma politikalarını sürdürmeye yöneltecekti.

Savaş dönemindeki spekülasyon fiyat hareketlerinin yol açtığı en önemli sosyal etki, "Harb Fakiri-Harb Zengini" ve "Enflasyonun İcadı" başlıkları ile, yedinci ve dokuzuncu bölümlerin konusunu oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşı "evrak-ı nakdiyye" ile, yani para basarak finanse etmesi sonucu önemli bir enflasyon süreci yaşandı. Osmanlı geçinme endeksi 1914'te 100 iken, 1915'te 130'a, 1916'da 212'ye, 1917'de 846'ya ve 1918'de 1823'e yükseldi. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri de bir enflasyon süreci yaşıyordu ve savaş sonrasında Almanya bir hiperenflasyon yaşayacaktı. Ancak savaş döneminde İttifak Devletleri içinde enflasyondan en fazla zarar gören Osmanlı İmparatorluğu oldu. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin çalışanlarının satın alma gücünü korumak amacıyla başlattığı maaşlara ek ödenek uygulaması, İstanbul şehri perakende fiyatlarının takibi sonucu Türkiye'nin ilk "geçinme endeksleri"ni oluşturdu. Yine 1914=100 alındığında İstanbul için tüketici geçinme endeksi Ocak 1917'de 405, Ekim 1917'de 1255, Aralık 1918'de 2205 oldu. Böylece "dünya tarihinin ilk derin enflasyonunu Osmanlı devleti yaşıyordu." (s.167). Savaş koşulları, Osmanlı dış bağlantılarının kesilmesiyle, cephe gerisini psikolojik olarak etkilemeye başladı ve spekülasyon fiyat hareketleri görüldü: Etin kıyyesi (narh olan) 20-35 kuruş seviyesinden serbest piyasada 200 kuruşa kadar, yumurtanın tanesi 0,5

kuruştan 8 kuruşa, şekerin okkası 3 kuruştan 300 kuruşa, gazın okkası 1,5 kuruştan 200 kuruşa yükseldi. Kahvenin okkasının 12 kuruş iken 1000 kuruşa kadar yükseldiği görüldü. Temel tüketim mallarındaki fiyat yükselişleri ücretli kesimin (memur ve işçilerin) ekonomik durumunu son derece kötüleştirdi. Esnaf grupları ise, özellikle partiye yakın olanlar, biraz daha şanslıydı; hükümetin göz yumması sonucu spekülasyon kazançlar elde edebiliyorlardı. 1918 sonlarında bir hamalın aylık kazancı 75-90 Osmanlı Lirası civarında iken memur kesiminde ancak ikinci ferik (tümgeneral) rütbeli bir subay bu parayı alabiliyordu. Bu durum son dönem Osmanlı toplumunda memuriyetin gözden düşmesine ve “kalem” dışında iş arayışlarının artmasına yol açtı.

Yurtiçi piyasanın iktisaden bütünleş(e)memesi olgusu bölgeler arasında fiyat farklılıkları oluşturdu. Nakliye imkanlarının sınırlılığı, yerel piyasalar arası bağlantı eksiklikleri, fiyat denetimi konusundaki farklı uygulamalar ve spekülasyona yol açan söylentiler, fiyat farklılıklarını daha da belirginleştirdi. Piyasanın sunduğu bu “fırsat” ortamı, Osmanlı toplumunun daha önce karşılaşmadığı bir “harb zengini” sınıfını beraberinde getirdi: “Kâr hırsı her türlü yurtseverlik duygularına üstün geldi. İstifçi, karaborsacı, savaş zengini, muhtekir, her ne ad ile anılırsa anılsın, Osmanlı toplumunun yüzyıllardır görmediği yeni bir toplumsal katman doğuyordu.” (s.164).

Spekülasyon hareketlerle mücadele için Mayıs 1917’de “Men-i İhtikâr (Vurgunculuğu Önleme) Hey’eti” kuruldu. Esnafa ve tüccara hapis, para cezası, mala el koyma gibi çeşitli cezalar öngörüldü; çok sayıda mal için narh uygulamasına geçildi. Ancak uygulamada sadece bazı gayrimüslim tüccarlar heyetin gazabına uğradı. Bu “tasfiye” İttihad ve Terakki’nin Müslüman-Türk bir orta sınıf yaratma hedefiyle uyumluluk göstermekteydi. “Spekülasyonla mücadele İttihadçıların temel çelişmesini oluşturmuştu. İttihad ve Terakki yaslanabileceği bir “orta sınıf” özlemiyle “millî iktisad” ortamı hazırlamış, sermaye birikimini özendirmişti.” Ama savaşta bozulan gelir dağılımına göz yumdu ve harb kazançları vergilendirilemedi: “...spekülasyonla mücadele tüketiciye en yakın halkanın, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşülmesiyle” sonuçlandı. Çoğu durumda İttihadçılara yakın çevrelere dokunul(a)madı ve sermaye sahibi Müslüman-Türk eşraf-tüccar birikimini sürdürdü. Gayrimüslim unsurlar çoğu zaman tasfiye edildi.” Nisan 1918’de bir “Harb Kazançları Vergisi” tasarısı hazırlandı ancak savaş yıllarında uygulanamadı. Bir başka ironi olarak bu tasarı, “İttihadçı esnafa karşı kullanılmak üzere” 1919 yılı sonunda uygulamaya konacaktı.

İttihad ve Terakki iktidarının savunduğu “millî iktisat” görüşü devlete iktisadi bir işlev yükleyici nitelikteydi. Bu işlev savaş döneminin olağandışı koşullarıyla birleşince ortaya bir de işe sorunu çıktı. Böylece hem “millî iktisat” fikri hem de savaş koşulları Osmanlı ülkesinde bazı “ilk”lerin ortaya

çıkmasını sağladı. Kitap, ilk “millî banka” fikri, ilk iç borçlanma deneyimi, ilk “planlama” tecrübesi, ilk defa yaşanan uzun vadeli ve derin enflasyon süreci, ilk kambiyo kontrolleri, İstanbul’un ve diğer büyük kentlerin savaş koşullarından dolayı ilk defa “büyük ölçekli iâşe” sorunu örnekleri ile bu ilklerin altını çizmektedir. “Millî” bir ekonominin temellerini atmaya da yönelik olan bu çabaları tamamlayanlar cumhuriyet kadroları olmuştur. Cumhuriyet döneminin devraldığı ve üzerinde fazla durulmamış olan bağlantılı bir mesele ise gelir dağılımında savaş enflasyonu nedeniyle meydana gelen bozulma olmuştur. Kitap bu bozulmayı vurgulaması bakımından da önemlidir.

“İktisadi yapının durağanlığı, donukluğu Osmanlı toplum düzeninin güvencesini oluşturmuştu.” (s.177). “Enflasyonla birlikte [bu] geleneksel Osmanlı toplum yapısı çözülmeye başladı. Osmanlı düzeninde hâkim katmanları oluşturan asker-memur kesimi sabit gelirli oluşu nedeniyle kısa sürede yoksullaştı; malından mülkünden oldu; toplumdaki imtiyazlı durumunu yitirdi. Buna karşılık sürekli fiyat artışları maddî üretimde doğrudan doğruya ya da dolaylı ilişkisi bulunan toplum katmanlarını kazançlı çıkardı. Pazar için üretimde bulunan orta ve büyük köylü, malı pazara sevk eden tüccar, dağıtımı sağlayan perakendeci esnaf giderek güçlendi. Osmanlı toplumunda “yeni zengin” ya da “harb zengini” bir orta sınıf doğdu.” (s.190-1). Bu orta sınıfın doğmasında ve kompozisyonunda hükümetin tercihleri de etkili oldu. Spekülatif kazançlarla etkin bir şekilde mücadele edilemezken, Anadolu ile kurulan ticari ilişkilerde İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne yakın Müslüman-Türk tüccar kesimlerine öncelik tanındı. Sonuçta o güne değin gayrimüslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret, Müslüman-Türk ticaret erbabının denetimine verildi ya da o günün deyimiyile “millîleştirildi”. Burada “millî” ifadesinin sadece “yerli” unsurlara dayalı bir anlam ifade etmediği, “yerlilik” içinde esasen Müslüman-Türk kesimi ticari hayatta ön plana çıkarma ve gayrimüslim unsurları tasfiye edebilme niyetinde olan bir “etnik” anlam ifade ettiği unutulmamalıdır. Bu anlam sonraki dönemin siyasi koşullarıyla da birleşmiş ve cumhuriyet Türkiye’inde eskisine göre çok daha homojen bir nüfus yapısının ortaya çıkmasıyla iyice pekişmiştir.

İktisadi bağımlılığı ya da geri kalmışlığı derinden hisseden bir ekonomi için devlet eliyle yapılmaya çalışılan düzenlemeler “siyasi ve iktisadi bağımsızlığını” kazanmış Türkiye’de cumhuriyet döneminde de devam etti. “Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları 1940’ların ikinci yarısına kadar savaş ekonomisinin gündeme getirdiği sorunlar ışığında biçimlendi. “Millî İktisad” ilkesi sürdürülürken Cihan Harbi’nin neden olduğu emisyon ve enflasyon anılardan silinmedi. Sağlam para ve denk bütçe uzun yıllar Cumhuriyet maliyesinin temel şiarı oldu.” (s.203). Cumhuriyet kadrolarının kafalarındaki

iktisat politikası hedeflerini anlamlandırabilmek bakımından son dönem Osmanlı iktisadi tecrübesi mutlaka dikkate alınmalıdır. Böylece Zafer Toprak'ın kitabı sadece Cihan Harbi döneminde Osmanlı ekonomisini betimlemekle kalmamakta, aynı zamanda erken cumhuriyet dönemi iktisadi tarihi çalışacak araştırmacılar için önemli çıkarımlar sunmaktadır. Kitabın, Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş dönemindeki meseleleri görebilmek bakımından genel okuyucu için de faydalı olduğu belirtilmelidir.

Yrd. Doç. Dr. Murat Baskıcı, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.